BORIS ILAKOVAC

Sv. V. Paulskog 7
HR – 23 000 ZADAR

LIMITACIJA AGERA RIMSKE KISE (*Cissa*) NA OTOKU PAGU

UDK 904:72.032.77(3)
Izvorni znanstveni rad

Samo na osnovi dviju geografskih karata i bez zrakoplovnih i satelitskih snimaka analiziraju se ostaci rimske privredne djelatnosti na sjevernom dijelu otoka Paga. Zamjetni su limesi 1-6 i na njih okomiti limesi A-D koji zatvaraju osnovne agrarne jedinice-centurije, unutar kojih su manje diobene parcele (*intercessivae*), a na rubnim diijelovima nezatvorene centurije (*subcessivae)* (sl. 1-3). Međurazmaci između limesa nisu uvijek 710,4 m, već su na nekim dijelovima prilagođeni osobitostima tla. Kad bi se u limitaciju ubrojile i nezatvorene, periferne centurije (*subcessivae*), limitacija bi imala oko 23 centurije (1188 ha). Od agerskih komunikacija i danas je u prometu ona kojom je označen limes A i koja je nekoć povezivala Kisu, današnju Casku, sa Starom Novaljom, kao i njoj usporedna, označena limesom D, od koje se nastavljaju ceste prema Lunu, a jugozapadno prema Kolanu i Pagu (sl. 1-3).

Više od 30 godina zagledavao sam u razne geografske karte u povodu praćenja hidroarheoloških lokaliteta[1], zatim u vezi s utvrđivanjem trasa rimskih akvedukata, posebno akvedukata Kolan-Caska i Škopalj-Novalja,[2] kao i povodom uklanjanja zablude da je rimska Kisa propala u more zbog potresa što se navodno dogodio 361. godine.[3]

Tek nedavno, kad sam temeljitije počeo skupljati arheološke i povijesne podatke koji su mi postupno, i uz sve veće iznenađenje, počeli otkrivati povijesnu osobitost otoka Paga, zamijetio sam na geografskoj karti SENJ-3 u mjerilu 1:50 000,[4] da Novaljsko polje pokriva mreža u pravokutnom koordinatnom sustavu sagrađenih suhozidina (sl. 1).

Uporabom mjerila bilo je lako utvrditi da se razmaci između glavnih međa-limesa nalaze na razdaljini od oko 710 metara (= 20 aktusa = 480 rimskih koraka = 2400 rimskih stopa; 1 rimska stopa = 29,6 cm), a to je dovoljan dokaz o negdašnjoj prisutnosti i djelotvornosti najnaprednije

1. B. ILAKOVAC. Keramika iz antičkog broda potopljenog kod Paklenih otoka. *Diadora*, 4/1968: 183, B. ILAKOVAC. Hidroarheološko rekognosciranje Zadarskog i Pašmanskog kanala. Prvi dio. Kumenat-Oštarije. *Diadora*, 14/1992: 279.

2. B. ILAKOVAC. *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*. Zagreb, 1982: 245-252, B. ILAKOVAC. Kako je otkriven i obnovljen rimski akvedukt Škopalj-Novalja. Diadora, 12/1990: 195; B. ILAKOVAC. Zašto je akvedukt za rimsku Kisu (Cissa) na otoku Pagu sagrađen neočekivano visoko iznad mora. *RadZad*, 34/1992: 11.

3. B. ILAKOVAC. Da li je rimska kisa propala u more zbog potresa. Diadora, 13/1991: 241.

4. Geografsku kartu SENJ-3, u mjerilu 1.50000 izdao je Vojnogeografski institut JNA. Reambulacija je provedena 1930., karta je objavljena 1937., a reproducirana 1947.

rimske agrikulture i na ovim prostorima od prije nekih 2000 godina. Samo su se tada i u navedenim mjerama na takav način ograđivale velike površine pretežito najplodnijeg zemljišta. Ostatke tako sagrađenih limesa (međa, suhozidina, gromača, mocira) nalazimo pored rimskih primorskih kolonija, prefektura i municipija, sve od Pule do Cavtata.[5]

Kako u ovom nalazu govorim "iz sobe", bez zrakoplovnih ili satelitskih snimaka, i bez provjerenih terenskih podataka, što je sa stručno-arheološkog stanovišta otežavajuće i nedovoljno, prinuđen sam o ovoj temi govoriti isključivo na osnovi dviju geografskih karata.[6]

Kako prikazuje starija geografska karta SENJ-3, nastala bez uporabe zračnih snimaka a na osnovi katastarskih mapa i reambulacije obavljene još 1930. godine, orijentacija limesa postavljena je znalački i promišljeno (sl. 1). Limesi sagrađeni okomito na smjer obale zakrenuti su prema istoku za 46 stupnjeva u odnosu na sjever, te poprijeko sijeku izduženo Novaljsko, zasigurno nekoć Kisensko, polje. Odabranim rješenjem smanjena je ukupna dužina suhozidina i svrsishodnije ograđen i razdijeljen agrikulturni prostor. Tako postavljena limitacija ujedno je paralelna i okomita na lokalni smjer obale, što se u većini slučajeva, s iznimkom Salone,[7] prakticiralo i na centurijatskim limitacijama priobalnih kolonija.

Na starijoj geografskoj karti (sl. 1) jasno su prepoznatljiva tri središnja limesa, na sl. 2 označena brojevima 2, 3 i 4. Ispred limesa broj 2 pretpostavljam još jedan, početni limes, na sl. 2 pod brojem 1. Njegovi se ostaci još nalaze na Šegovici kao i na prostoru između Novalje i sjevernijeg rta Gaj (sl. 2 i 3). Iako taj limes svojim položajem danas siječe zaljev Dragu kod Trinčela, početkom 1. stoljeća n.e., kad je razina mora bila oko 250 centimetara niža od današnje, taj je dio zaljeva bio oko 400 metara kraći, kako to prikazuju izobate na sl. 1. S obzirom na poznati učinak transgresije svjetskog mora i na našoj obali, neizvjesno je, je li dio tog limesa, između okomitih limesa B i C, otklonjen prema istoku već u početku izgradnje limitacije, ili je nastao kasnije baš kao posljedica spomenute transgresije mora?[8]

Produžetak limesa broj 2 djelomice je zamjetan i na urbaniziranom dijelu današnje Novalje, osobito na njegovu završnom, priobalnom dijelu, sjeverozapadno od Novalje (sl. 1, 2 i 3).

Limes broj 3 u cijelosti je sačuvan u Novaljskom polju, djelomice prepoznatljiv u gradskim prometnicama Novalje i skoro u cijelosti je sačuvan na položaju Vrtić (sl. 1, 2 i 3). Gradske prometnice Novalje na položaju limesa 2 i 3 dokazuju da je urbanizacija Novalje bila podređena zatečenoj limitaciji.

Četvrti je limes najduži. Njegov produžetak nije registriran na starijoj geografskoj karti, ali mu se nastavak zamjećuje na novijoj geografskoj karti RAB-4 iz 1964. godine,[9] (sl 3). Zadržavši isti smjer limes je prepoznatljiv u starom putu koji se odvaja od glavne ceste Novalja-Pag i koji razdvaja današnji turistički kamp Straško od mjesnog groblja (sl. 3).

Položaj se petog limesa sačuvao tek djelomice između okomitih limesa A i B kao i na položaju Špitala gdje dotiče prastari put Novalja-Kolan te izbija nadomak kuća Palčić (sl. 1 i 2). Taj je limes ujedno i dio velike četvrtaste ograde što je na sl. 2 označena slovom S.

5. M. SUIĆ. Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali. *ZborInstZad*, 1/1956: 1 d.

6. Očekivati je da su ostaci limitacije na starijim geografskim i katastarskim kartama još bolje i potpunije sačuvani.

7. M. SUIĆ 1956: 17, sl. 8.

8. Za osnovne podatke o transgresiji mora u: T. ŠEGOTA. Razina mora i vertikalno gibanje dna Jadranskog mora od ris-virmskog interglacijala do danas. *GeolVj*, 13/1982: 97; T. ŠEGOTA. Paleogeografske promjene u Jadranskom moru od virmskog maksimuma do danas. *RadGO*, 17-18/1983: 11; T. ŠEGOTA. *Klimatologija*. Zagreb, 1988: 379; B. ILAKOVAC 1991: 244 d; B. ILAKOVAC. Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova. *VAMZ*, 28-29/1996: 73 d.

9. Nova geografska karta koja pokriva isto područje označena je s RAB-4 i također je u mjerilu 1:50000. Nova izmjera Vojnogeografskog instituta obavljen je 1964. godine, dopunjena 1967., a izdana 1969. godine.

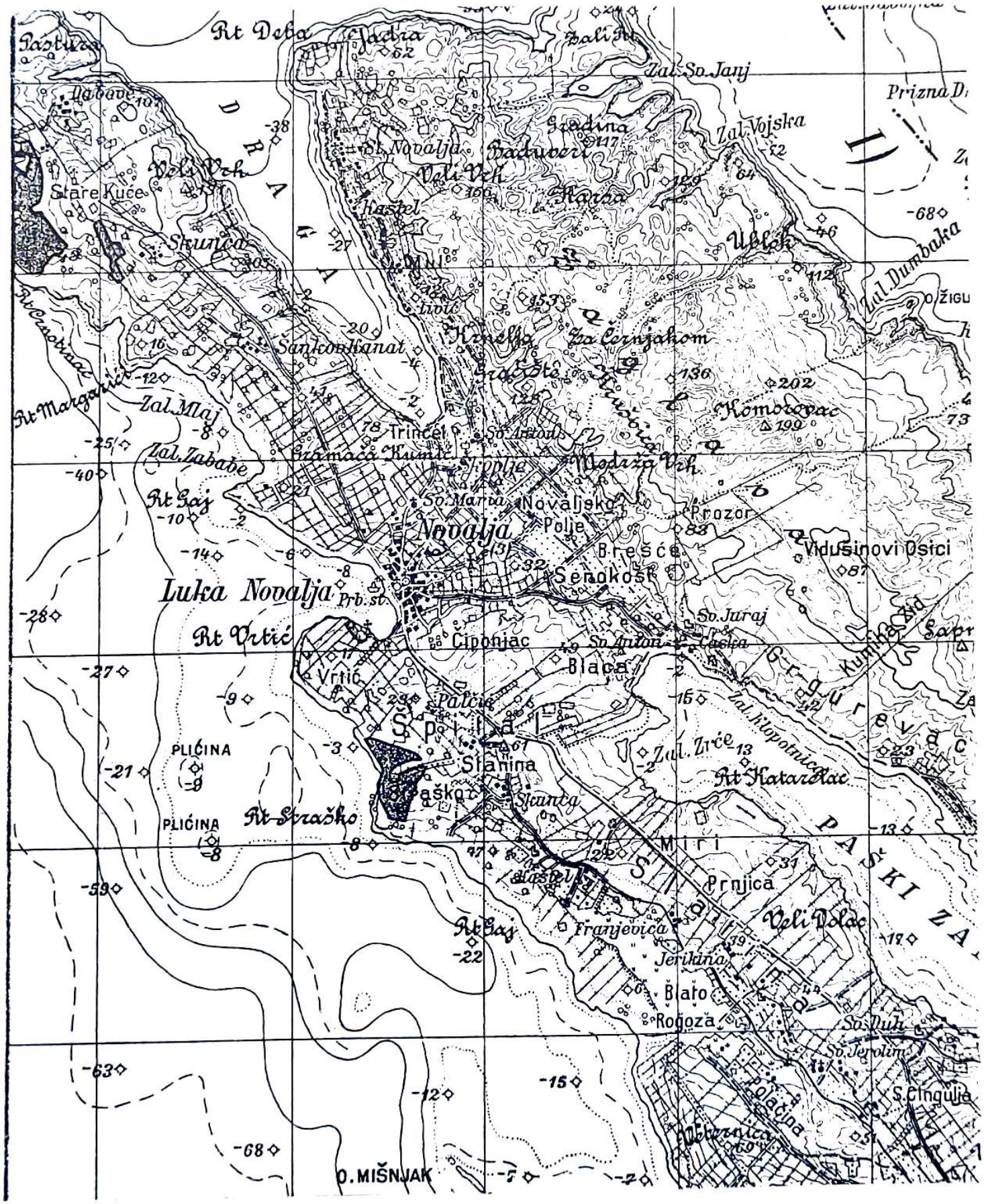
Rt Deba
Jadra
Zal. Janj
Prizna D.
Zal. Vojska
Stare Kuće
Skunica
Sv. Mul
Ublok
Zal. Dumbaka
Rt Margarić
Zal. Maj
Zal. Zababe
Rt Gaj
Novalja
Luka Novalja
Prb. st.
Rt Vrtić
Vrtić
Ciponjac
Blaca
Palčić
Špilja
PLIĆINA
Stanina
Rt Straško
Rt Gaj
Jerikina
Blato
Rogoza
Veli Dolac
Prnjica
Miri
Zal. Žrće
Rt Katarelac
PAŠKI ZA
Prozor
Brešće
Senokoša
Vidušinovi Osici
Komoševac
Za Černjahom
Modrava Vrh
Trinćet
Gramača Kumić
Polje
Novaljsko Polje
Sv. Marta
Sv. Juraj
Sv. Anton
Sv. Duh
Sv. Jerolim
S. Cingula
O. MIŠNJAK

Slika 1

Ako je šesti limes bio postavljen na međurazmaku od 710 metara, onda je morao prolaziti središtem uzvisine povrh Caske gdje se nalazi ruševina srednjevjekovne crkvice Sv. Jurja. Njegovi se ostaci naziru tek jugozapadno od suvremene ceste Novalja-Pag, od Stražice pored kuća Škunca, pa sve do mora (sl. 1, 2 i 3). I ovaj limes siječe završni i veoma plitak dio Paškog zaljeva koji je početkom Carstva također bio dio kopna (sl. 3).

Dva na karti jasno označena limesa slovima A i B, a koji su okomiti na limese pod brojevima od 1 do 6, tako su postavljena da ograđuju najplodniji dio Novaljskog polja (sl. 1-3). Treba istaći da i limes A također prolazi središtem uzvisine povrh Caske (Sv. Juraj).

Treći, paralelan limes C trebao bi se nalaziti na području današnje Novalje, gdje mu tragove jedva naziremo jer su uništeni postankom i razvojem Novalje još od rimskih vremena pa sve do danas.

Da je postojao četvrti limes D ukazuje prastari put koji od Novalje i skoro u pravcu nastavlja ispod Slatine i rimskodobnog lokaliteta Polačine-Veternica[10] te prolazeći Stari Pag završava u Staroj Povljani (sl. 1 i 2). Dio tog puta, od Novalje do Špitala, naglašeno je ravan i uklapa se u limitaciju agera ne samo po orijentaciji već i po razmaku od 710 metara.

Priobalni, peti limes, vjerojatno nije ni bio sagrađen pa su centurije na tom dijelu bile otvorene prema moru (*subcessivae*).

Ako na sl. 3 promotrimo područje između uvale Trinčel (uvala Draga) i Punte Gaj, sjeverno od Novalje u smjeru Luna, karta prikazuje masivno suhoziđe karakteristično baš za agersku limitaciju. Južno od limesa broj 1 lako je uočiti jednu centuriju nepravilnog četvrtastog oblika, (na sl. 2 pod oznakom M), a s druge sjeverozapadne strane limesa broj 1 označene su četiri mocire. Od tih su osobite dvije srednje, koje su i najduže kao i stoga što se nalaze na međusobnom rastojanju od 710 metara. Prastara cesta za Lun siječe taj prostor na dva jednaka dijela pa je vjerovati da je negdašnja *"intercessiva"* ujedno bila i dio rimskodobne komunikacije Novalja-Lun (sl. 3). Prema karti te ograde nisu zatvorene prema Lunu, a po usmjerenju se ne poklapaju s orijentacijom limitacije. Samo sa tri strane ograđene centurije (*subcessivae*) nalaze se isključivo na rubnim dijelovima limitacije agera, uz sjeveroistočnu stranu limesa A, kao i sav rubni agrarni prostor što se nalazi jugozapadno od limesa D.

Glavne ograde (limesi), ovdje označene brojevima od 1 do 6 i slovima od A do D, što su pretežito sagrađene pod pravim kutom, zatvaraju osnovne agrarne jedinice, tzv. "centurije". Svaka centurija zaprema pojedinačno površinu od 200 jugera (= 5 760 000 rimskih četvornih stopa = 50,4668 ha = 504 668 m^2).[11] Unutarnjim pregradama (*intercessivae*) centurije su se obično dijelile na manje parcele, što je ovdje označeno samo na prostoru između limesa 2-4 i A-B, iako je dioba zamjetna i na ostalim centurijama.

Na osnovi podataka iz obje ovdje priložene geografske karte, kao i dopustivih dopuna koje prikazuje sl. 2, a koje nikako ne treba smatrati konačnima, limitacija agera rimske Kise obuhvaćala bi približno između limesa 1-6 i A-D oko 15 centurija (= 757 ha), a površina čitava prostora, za koji držimo da je bio obuhvaćen u limitaciju između limesa 1-6 i od A pa sve do mora, uključivši i subcessivae na sjeveroistočnoj strani, zapremala bi površinu od oko 23 centurije (= 11,88 km^2 = 1188 ha). Da bi se istakla veličina i složenost takve gradnje, treba istaći da je za ograđivanje i parcelizaciju tolikog prostora trebalo sagraditi preko 30 kilometara poširokih u kamenom suhozidu

10. Na ovom se području govori čakavska ikavština pa nije vjerovati da je naziv "Veternica" nastao u vezi s vjetrom, kako to predlaže P. SKOK. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. Zagreb, 1950:73. Narod takva mjesta naziva "Vitrenjak", "Vitrenica". Toponim je vjerojatno nastao od "vetus", odnosno "veteranus". Na području Polačine-Veternica nalaze se ostaci rimske vile rustike, što je na sl. 1 i 2 označeno s "Polačine".

11. M. SUIĆ 1956:6 d.

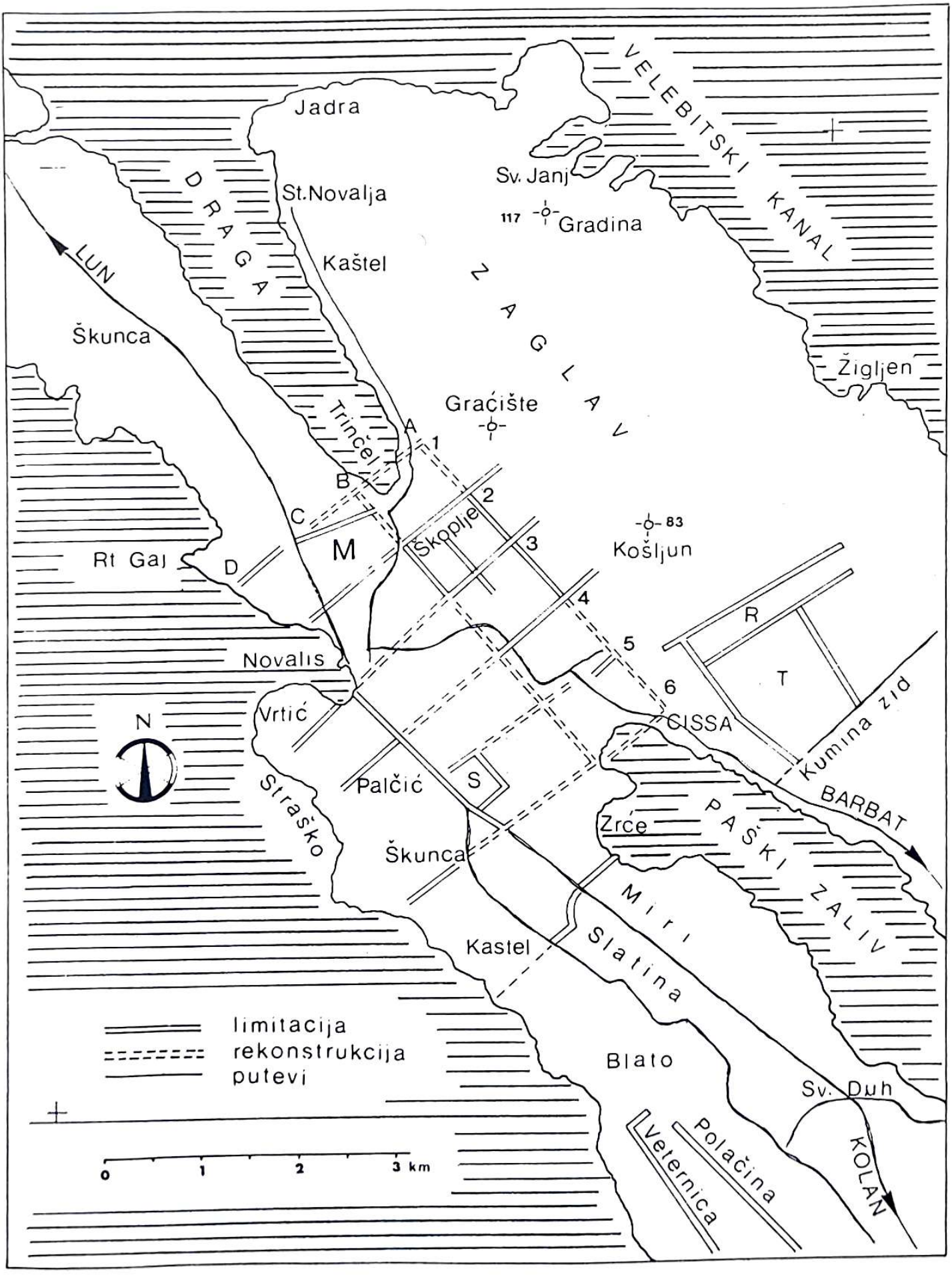
VELEBITSKI KANAL
Jadra
Sv. Janj
St.Novalja
117 Gradina
DRAGA
Kaštel
LUN
ZAGLAV
Škunca
Žigljen
Gračište
Trinćel
A
1
B
2
C
M
Škoplje
3
83
Košljun
Rt Gaj
D
4
R
5
T
Novalis
6
CISSA
Kumina zid
N
Vrtić
Palčić
S
Straško
Zrće
BARBAT
PAŠKI ZALIV
Škunca
Miri
Kastel
Slatina
limitacija
rekonstrukcija
putevi
Blato
Sv. Duh
Polačina
Veternica
KOLAN
0 1 2 3 km

Slika 2

dugačkih međa, ne računajući unutarnje pregrade (*intercessivae)* kao i granične limese, koje spominjemo kasnije.

Kod osnivanja i planiranja agerskih limitacija svaki je projekt obvezno morao riješiti i pristup do svake ograđene parcele. U većini slučajeva za komunikaciju su bili korišteni sami limesi različitih širina,[12] pogotovo stoga što su u ovim kraškim predjelima bili isključivo sagrađeni od kamena. Stoga su se, za razliku od kontinentalnih limitacija, do danas i sačuvali.[13] Očekivati je da je svaki od osnovnih limesa 1-6, kao i od A do D ujedno bio i dio agerske komunikacije. Ali je zasigurno da je limes A, koji prolazi središtem stare Kise, bio jedna od važnih komunikacija kojom se odlazilo u polje, a ujedno i na područje današnje Stare Novalje, jednako tako i na nelimitirani dio agera od današnje Novalje pa sve do Luna. Ta je komunikacija pretežito i danas u uporabi (sl. 1-3).

Drugi limes, koji je također morao biti jedna od glavnih komunikacija, označen je na sl. 2 slovom D. Ta komunikacija skoro u ravnoj crti napušta današnju Novalju, sve do raskrižja na Špitalu, te nastavljajući prastarim južnim putom završava u 35 kilometara udaljenoj staroj Povljani. Današnja komunikacija, koja je djelomice dijagonalno postavljena na agersku limitaciju a koja spaja Casku s Novaljom, potječe još iz rimskih vremena, ali je neizvjesno da li je postojala i prije izgradnje limitacije agera?

Ne samo položaj limesa A koji prolazi uzvišicom povrh Caske (Sv. Juraj), već i limes broj 6, koji također siječe spomenutu glavicu, budi u meni znatiželju, gdje se mogao nalaziti početni položaj, "pupak" (*umbilicus*), antičke geodetske sprave GROMA, tj. s koje je geodetske točke otpočelo geodetsko (agrimenzorsko) obilježavanje i premjeravanje budućeg položaja limitacije? Treba istaći, da je tek nakon postavljanja oznaka na terenu trebalo izgraditi planirane kamene ograde, koje su prema rekonstruiranoj mreži limesa bile preko 30 kilometara dugačke!

S nadmorskom visinom od oko 60 metara iznad mora nameće se Sv. Juraj povrh Caske. S tog je položaja moguće promatrati široko područje u smjeru Stare Novalje i Luna, prema Kumina zidu kao i prema Stražici. Samo jedan dio današnje Novalje, što ga s tog položaja djelomice zaklanja primorska kosa zvana Mošičnjak, s najvećom visinom od 32 metra iznad mora, nalazio se izvan vidnog polja (sl. 1).

Slaba je strana pretpostavljenog položaja na Sv. Jurju, što bi se u tom slučaju tadašnji geodetski instrument "groma" nalazio, ne u središtu odabranog područja koje je trebalo ograditi limesima, što bi pojednostavilo i povećalo točnost premjeravanja i obilježavanja, već na njegovu kraju. Prisjetimo se, u sličnoj su prilici bili i rimski mjernici (*agrimensores*) kod obilježavanja kolonijalnih limitacija Pule, Poreča, Zadra i Salone, jer su se matične kolonije, kao lučki gradovi, nalazili na periferiji limitiranog agera.

Limitirani ager rimske Kise pretpostavlja i poimenično nazivanje pojedinih centurija. To je pogotovo zahtijevalo doba kasne antike, kad su robovsku radnu snagu sve više i do konačnog ukinuća zamijenili novi privredni odnosi koji privatno zemljište nude u zakup motivirajući time, ne roba, već kolona da više privređuje, jer je to u novim privrednim odnosima bilo i u njegovu interesu. Nije očekivati da je označavanje bilo provedeno na osnovi karda i dekumana, jer Kisa nije bila kolonija, kao i stoga što je pretpostavljena površina limitiranog agera od svega oko 23 centurije, u odnosu na znatno veće limitacije kolonijalnih agera, napadno malena.[14] Možda je nazivanje bilo isto ili slično onom koje se koristilo za lociranje grobova na uređenim rimskim gradskim grobljima

12. M. SUIĆ 1956:7.

13 Godine 1992., na poziv kolegice D. Nemeth-Ehrlich, posjetio sam arheološke radove u Andautoniji (Ščitarjevo). Dio asfaltne i nekoć stare ceste izlomljen je na području Ščitarjeva u cik-cak potezima pod pravim kutom pa sam predložio da se mjerilom ispita, je li cesta prati negdašnje limese?

14. M. SUIĆ 1956:29 (tabelarni pregled) D. MARŠIĆ. Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra. *RadFilZad*, 32 (19)/1993:105.

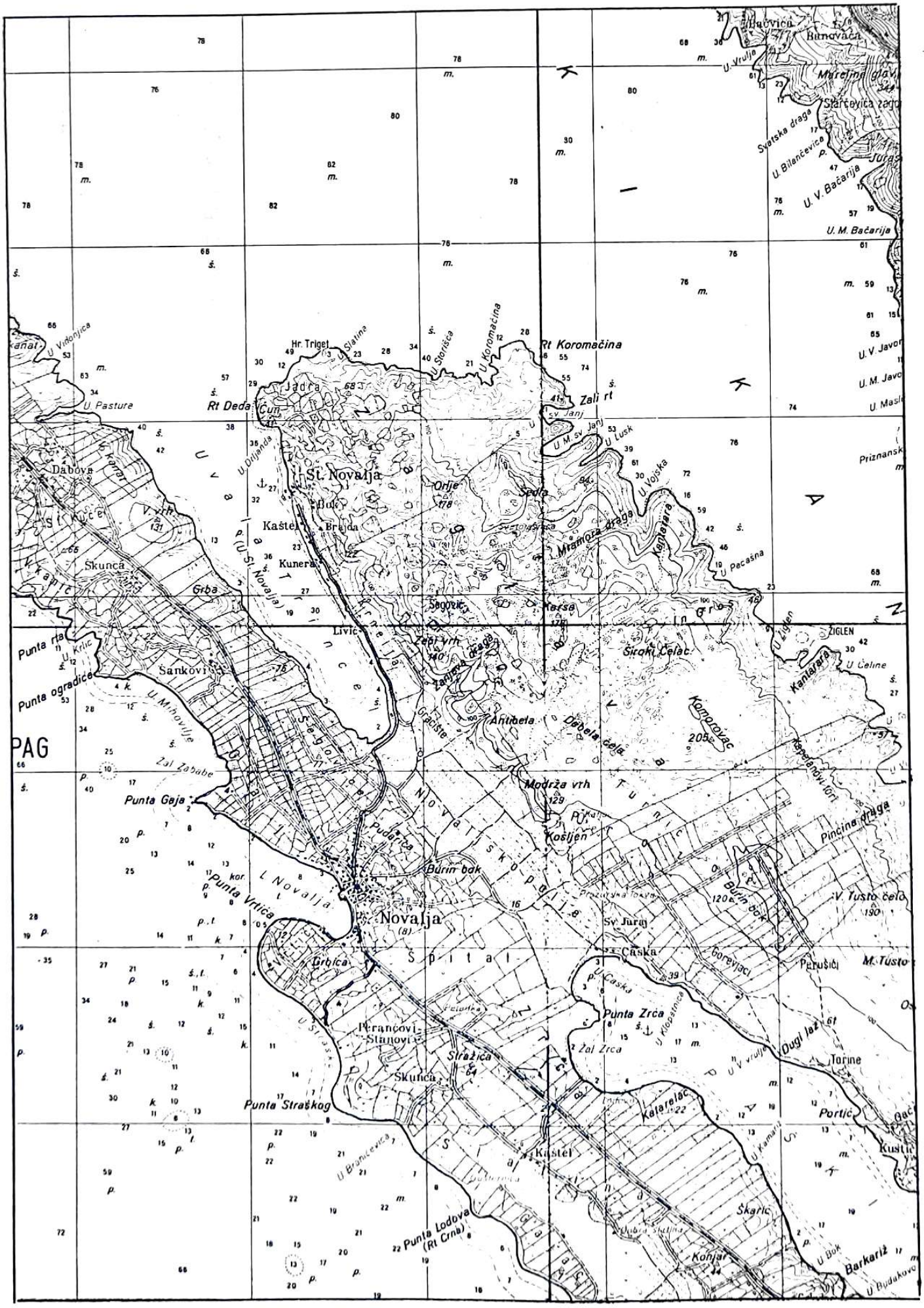
PAG
Novalja
St. Novalja
Jadra
Rt Deda Čun
Rt Koromačina
Zali rt
Dabova
Skunca
Grba
Punta rta
Punta ogradice
Sankovići
Punta Gaja
Punta Vrtića
Punta Straškog
Punta Lodova (Rt Crna)
Livić
Orlje
Kašte
Brajda
Kunera
Segonić
Harsa
Antibela
Modrža vrh
Košljen
Burin bok
Grbica
Perančovi Stanovi
Stražica
Caska
Punta Zrca
Kaštel
Skarić
Konjar
Barkariž
Portić
Torine
Perušići
Sv. Juraj
Široki Čelac
Komarovac
Pincina draga
Mramora draga
Zaljeva draga
Zeleni vrh
Kantarara
Uvala Stara Novalja
Uvala Caska
Uvala Tuna
Uvala Kolan
Uvala Lun
Uvala Duga
Uvala Kamenjak
Uvala Skarić
Uvala Barkariž
Uvala Portić
Uvala Gaćeleza
Uvala Kustić
Uvala Prizna
Uvala Lukoran
Uvala Sv. Duh
Uvala Sv. Jan
Uvala Sv. Juraj
Uvala Sv. Marija
Uvala Sv. Nikola
Uvala Sv. Petar
Uvala Sv. Pavao
Uvala Sv. Stjepan
Uvala Sv. Vid
Uvala Sv. Vlaho
Uvala Sv. Vlaho
Uvala Sv. Vlaho

u poznatoj frazi *"in fronte", "in agro"*?[15]

I na ovoj su limitaciji primjetna odstupanja od standardnog međurazmaka između glavnih limesa od 710 metara.[16] Ta odstupanja namjerno nismo htjeli korigirati, već naglasiti da bi se istakao problem što ga tek kasnija istraživanja trebaju riješiti. Da li je to posljedica kasnijih pregradnji i pomicanja međa, ili nevješti rad rimskog mjernika (*agrimensor)* na području dosta nemirna terena, ili nešto treće?

Stoga što se ostaci limitacije rimske Kise svojom nepravilnošću naglašeno izdvajaju iz dosad poznatih limitacija naših priobalnih kolonija, kao i onih koje se nalaze izvan kolonija i po otocima,[17] smatram da u tom treba prepoznati, ne samo kasnija proširenja, već i slobodu vlasnika da iz ekonomskih razloga limitaciju u prvom redu podredi osobitostima terena, a ne apstraktnoj geometrizaciji koordinatnog sustava. Ipak smatram da iznijeta pretpostavka ne može biti jedina osnova za tumačenje zatečenog stanja. "Ager publicus" bio je premjeren i katastarski registriran i pod strogim nadzorom Rima, dok je vlasnik privatnog zemljišta mogao na svom posjedu činiti što je htio. Stoga držim da u slučaju Kise treba pomišljati i na privatni posjed, na latifundiju, jer su se baš latifundije, osobito u kasnoj antici, sve više množile i širile, pretežito kao privatno vlasništvo.[18] Stoga neregularna limitacija rimske Kise upozorava da kod pronalaženja i istraživanja rimske intenzivne agrikulture pomoću geografskih karata treba uzeti u razmatranje i ona područja koja nisu ograđena ortogonalno sagrađenim limesima, a koji su prvenstveno podređeni osobitosti tla. To osobito vrijedi za ostatke veoma širokih suhozidina koje susrećemo, ne samo uz naše priobalje, već i po otocima.

Svaki je rimski ager na kojem je bila sagrađena limitacija u pravilu tek dio sveukupnog posjeda. Gdje su se nalazile šume (*silvae*), bez kojih nije bilo toplih ognjišta i koje su davale građu za izradu krovnih konstrukcija, brodova, namještaja i privrednih sprava? Na kojim su se prostorima nalazile livade određene za ispašu domaće stoke (*compascua)*?

Izučavanjem obiju ovdje priloženih geografskih karata, kao i pomoću nekih srednjovjekovnih isprava, i na ova je pitanja moguće dosta određeno odgovoriti.

Nelimitirani prostor od Kise na jugoistok, u smjeru Barbata, utvrđen je granicom koja se sačuvala u ravnom suhozidu koji polazi od Paškog zaljeva i pored Ivča ponora (Ivča jama) dopire sve do mora, do Velebitskog kanala. Na starijoj geografskoj karti ta je međa (*confinium)* označeno kao KUMINA ZID (sl. 1). Zašto Kumina zid treba smatrati tvorevinom iz rimskog razdoblja? Iz najmanje dva razloga. Prvo, orijentacija Kumina zida u potpunosti se poklapa s orijentacijom limesa 1-6, i drugo, udaljenost Kumina zida od najistočnijeg limesa broj 6 jednaka je dužini dvije centurije (= 1400 metara).

Između Kumina zida i Caske nalazi se povelik četvrtasti prostor ograđen masivnim suhozidinama (na sl. 2 označen sa T). Širok je također 1400 metara, dugačak 1200 metara. Površina tog sa sve četiri strane ograđenog prostora iznosi oko tri centurije (oko 154 ha). Na sl. 3 u tom su velikom četverokutu označeni toponimi BURIN BOK i GOROVJACI. Uz taj ograđeni četverokut nalazi se

15. Naglašeno bogatstvo mnogih i raznolikih zemljokaznih oblika ovoga kraja (uvale, izvori, vrela, raznolikost i osobine tla, strane svijeta, staro drveće...) bili su dovoljni da se po njima nazivaju pojedine parcele, što je bilo uobičajeno od pamtivijeka, sve dok Rimljani nisu nametnuli apstraktni ortogonalni koordinatni sustav. Raznolikost takvih naziva, koji djelomice potječu još od rimskih pa i liburnskih vremena, prisutni su i u toponomastičkom inventaru P. SKOKA (1950).

16. M. SUIĆ 1956:9.

17. Dokumentirane limitacije izvan kolonijalnih agera: A. R. FILIPI. Arheološko-topografske crtice iz Ugljana. *Diadora*, 2/1962: 309; M. SUIĆ, Zadarski otoci u antici. *Zadarsko otočje*. Zadar, 1974: 53; D. MARŠIĆ, 1993: 108; M. ZANINOVIĆ, Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa. *Prilozi Hvar*, 7/1983: 3; M. ZANINOVIĆ. Limitacija Stonskog polja. *Adriatica praehistorica et antica*. Zagreb, 1970: 489; R. MATIJAŠIĆ, Gromače kod sela Peruški (Pula), ostaci fosiliziranog pejsaža, *AVes*, 41/1990: 297.

18. N. A. MAŠKIN. *Istorija starog Rima*. Beograd, 1951: 220 i d.

prema sjeverozapadu paralelan suhozid dugačak više od 2000 metara (dužina oko tri centurije), a na razmaku od oko 400 metara, na sl. 2 označen je sa R. Nije zatvoren na sjeveroistočnoj strani. Znatno manji četverokut nalazi se unutar limitacije, između limesa 5 i 6 i sjeveroistočno od ceste Novalja-Pag (na sl. 2 označen je sa S). Treba uočiti da na priloženim geografskim kartama takvih suhozidina (limesa) i ograđenih prostora nema od Kumina zida u smjeru Barbata.

Iako se te ograde orijentacijom u potpunosti ne poklapaju s limitacijom agera, osim Kumina zida, u njima bi moguće trebalo prepoznati ograđene torove u kojima se uzgajala i čuvala domaća stoka. Da li su te ograđene površine ostatak iz rimskog vremena, nastale u doba ili nedugo nakon izgradnje limitacije, ili su postrimska, feudalna tvorevina, baveći se arheologijom "iz sobe" problem je bilo moguće uočiti, ali ne i riješiti.

Gdje treba očekivati ostali, limesima neograđen dio agera (*ager extra clusus, in soluto*)? On se višestruko nameće jugoistočno od limesa broj 6, do poprijekog i masivnog suhozida koji polazi od Paškog zaljeva, od uvale Zrče, i poprijeko siječe otok na najužem dijelu (sl. 1-3). U toku višestoljetnog parničenja oko vlasništva sjeverozapadnog dijela otoka Paga za područje Luna, Novalje i Kise sa svim njihovim pripadajućim posjedima, na toj istoj među, godine 1289. zaključena je granica u nedalekoj Stražici između zadarskih i rapskih posjeda.[19] U spomenutoj se listini na tom istom položaju naglašeno ističu ostaci starih zidova ("ad ipsos antiquos muros"). Ako se smjer Kumina zida, koji je također bio dio te srednjovjekovne granice, produži preko Paškog zaljeva prema jugozapadu, dolazi se baš na to područje gdje obje geografske karte bilježe i lokalitet "Kaštel". Treba istaći da nijedna od tih listina ne ističe zahtjev da se utvrđena granica označi novosagrađenim limesom (*confinium*), već se kao granica koristi još od rimskih vremena zatečeno stanje! Stoga u spomenutom Kumina zidu, kao i njegovu nastavku na položaju Stražica-Kaštel, prepoznajem negdašnju granicu koja je područje teritorijalne zajednice Kise dijelila od jugoistočnog dijela otoka Paga, a gdje su se pretežito nalazile vile rustike.

Nepoznato je da li je čitav prostor od limesa broj 1 prema sjeverozapadu, u smjeru Stare Novalje, ostavljen domorocima? Na priloženoj karti svog magistarskog rada označio je I. Oštarić granicu koja polazi sjeverno od Trinčela i u izlomljenoj crti završava južno od nedaleke kasnorimske utvrde Svetojašnice.[20] Da li je i ta međa bila granica rimskog posjeda na tom dijelu otoka Paga, bez terenskih istraživanja nije moguće odrediti odgovoriti. Ta bi granica mogla doći u obzir, kad bi istraživanja na položaju današnje Stare Novalje pronašla ostatke neke veće vile rustike. Takav bi se teritorijalni limes (*confinium*), ako je uopće i postojao u smjeru Stare Novalje, prije očekivao na potezu Kaštel-Veli Vrh-Gradina do ostataka kasnorimske utvrde Svetojašnice, nedaleko od duboko uvučenog zaliva Sv. Janj (sl. 1). Ostaci takvog bedema, ali u nešto drugačijem položaju Kunera-Orlje-zaliv Sv. Janj, u cijelosti je vidljiv na sl. 3.

Očekivati je da je sav otok Pag ili najveći njegov dio od Novalje pa sve do Luna bio nekoć sastavni dio cjelokupnog posjeda. Na to nas ne upućuju samo romanski toponimi o kojima govori P. Skok,[21] a kojih na južnom dijelu otoka gotovo i nema, već i prostrane šume prastarih i podivljalih maslina, sada zaštićenih kao fitološki kuriozum, a kojih uopće nema na južnoj strani otoka Paga.[22] Takvu pretpostavku osnažuje i činjenica da na tom predjelu otoka Paga nisu zamijećeni neki važniji

19. T. SMIČIKLAS. *Codex diplomaticus*, 6, Zagreb, 1908: 638; Zagreb, 1909: 90, ..."*ad illos antiquos muros*".

20. I. OŠTARIĆ, *Srednjovjekovna topografija i toponimija otoka Paga prema arhivskoj i arheološkoj izvornoj građi.* Magistarski rad. Zadar, 1992. Vidi priloženu geografsku kartu.

21. P. SKOK 1950: 70; P. ŠIMUNOVIĆ. Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, Rabu i Pagu. *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. IzdHAD*, 13/1988: 140 d.

22. Stoga što su te prastare i divlje masline ne samo fitološka već i ekološka osobitost otoka Paga, zabranjena je njihova sječa i pod zaštitom su države. Usp. N. CRNKOVIĆ. *Prilog istraživanju agrarnih odnosa na pašnjacima sjevernog dijela otoka Paga i na otoku Rabu.* Rijeka, 1988: 112: Historijski arhiv.

ostaci rimskih vila rustika, a koji su dosta brojni na južnom dijelu otoka. I. Oštarić me je usmeno obavijestio da se i tu nalazi u suhozidu sačuvana granica, od zapuštene crkvice Sv. Ivan, uz gradinu Gradac, kota 130, pa sve do mora. I tu među narod naziva Kumina zid (*confinium, campus Loni*).[23]

U toku skoro 500 godina i rimska je Kisa pratila hod Carstva, što je već sada potvrđeno mnogim nalazima od republičkog do starokršćanskog razdoblja. Promjene su se zasigurno odrazile i u gospodarstvu, moguće i u mijenjanju teritorijalnih granica, što bi tek kasnija istraživanja trebala ispitati. Nije slučajno da najranije srednjovjekovne listine ne spominju neku granicu između Kise i Stare Novalje ili Novalje i Luna.

Kad bi daljnje studije i terenska istraživanja potvrdili ove tvrdnje, imali bismo prvi put na području rimske provincije Dalmacije u cijelosti utvrđen položaj teritorijalne granice jedne od liburnskih općina koje spominje Plinije (N.H. III, 140). Te su se granice mogle naslutiti samo za neke općine tek pomoću dislociranih terminacijskih spomenika.[24]

Svaka je limitacija bila osnovana da bi na tada najsuvremeniji agrotehnički način pomoću robovske radne snage stvarala velike količine poljoprivrednih proizvoda za izvoz. Očekivati je da se unutar limitiranog agera intenzivno uzgajala vinova loza (kao i danas), uz povrtlarstvo za domaću uporabu. Na to upućuje plodna zemlja natopljena izvorima, pogotovo snažnim vrelom Škopalj, kao i mnoge krhotine svakovrsnog kuhinjskog posuđa i amfora, ponajviše uz obalu Caske.

Izvan limitacije agera (*ager extra clusus*) intenzivno se uzgajala maslina, na što ukazuju već spomenuti veliki predjeli prastarih i već podivljalih maslina što se prostiru na položaju između Novalje i Luna.[25]

Pored plodonosne zemlje i obilja tekuće vode područje je osobito prikladno za uzgoj sitne stoke (paški sir i paška janjetina). I još jedna geografska osobitost čini područje rimske Kise izuzetnim. Stara je Kisa imala izlaz čak na tri međusobno odvojene obale, što je u svijetu, čini mi se, jedinstveno - jedan ispod same Kise, nedaleko od Zrča, drugi sjeverozapadno kod Trinčela, i treći u dobro zaštićenoj novaljskoj luci (sl. 1-3). Primjernom rimskom organizacijom kao i znanjem rimskih ekonomista sve su te prednosti zasigurno znatno unaprijedile ne samo zatečeno liburnsko ribarstvo i brodogradnju, već i olakšale izvoz proizvoda te ubrzale i osnažile pomorske veze s jadranskim lukama.

Otkrićem limitacije rimske Kise ujedno su načeta i mnoga pitanja. Da je rimskom dominacijom i ovo najplodnije područje otoka Paga bilo pripojeno rimskoj državi (*ager publicus*), ne može biti sporno. Isto tako nije očekivati da su na područjima dalekim od rimskih kolonija limitacije agera bile osnovane prije no što su sagrađeni prostrani ageri priobalnih kolonija.

Krajem republike i vjerojatno prije nego je limitacija bila sagrađena vlasnik i veleposjednik sjevernoga i najplodnijeg dijela otoka Paga bila je poznata patricijska obitelj Pison.[26] Nakon što je Lucije Pison, otac Kalpurnije, kao jedan od urotnika u građanskom ratu vjerojatno zaglavio, nepoznato je da li je posjed bio konfisciran i priključen carskim posjedima, ili darovan ili prodan jednom od privrženika carske obitelji. Naoko sitan detalj upozorava da su nasljednici Lucija Pisona moguće bili uklonjeni. Jedna od dvaju kamenih spomenika što ih je Kalpurnija bila posvetila svojem ocu Luciju, bio je uzidan kao spolij, ali ne u neku srednjovjekovnu, već rimsku zgradu na području

23. I. OŠTARIĆ 1992; vidi njegovu priloženu kartu.

24. Otoku Pagu najbliži terminacijski spomenik između Ortoplina i Parentina nalazi se na Velebitu (B. ILAKOVAC. "Pisani kamen". *ŽA*, 1-2/1978.

25. Dr. A. BADURINA, rodom iz Luna, rekao mi je da su plodovi divljih maslina sitni a koštice velike pa se skupljanje ne isplati. Ističe da je njihovo ulje posebno ukusno, ujedno i ljekovito.

26. A. ŠONJE. Nalaz rimskog natpisa na Caski kod Novalje na otoku Pagu. *ŽA*, 8/1958: 311; J. ŠAŠEL Calpurnia L. Pisonis filia. *ŽA*, 12/1963, 2: 387.

Caske.[27] Stoga je očekivati da je limitacija sagrađena za Lucija Pisona, ili njegovog nasljednika, poslije ugušenja Ilirskog ustanka (6-9. g.).

Pretpostavlja se da su na području rimske Kise bile osnovane mnoge vile rustike.[28] S obzirom na limitiranu površinu od oko 23 centurije (= 1160 ha) takva bi pretpostavka bila dopustiva ako se izuzme da se ne radi o carskom, odnosno državnom posjedu ili privatnoj latifundiji. Jer u doba Katona starijeg (234-149) imale su vile rustike oko 240 jugera (= 60 ha), ako su se na njima intenzivno njegovali maslinici, i samo oko 100 jugera (= 25 ha) gdje se intenzivno njegovala vinova loza.[29] S te bi osnove trebalo očekivati da se samo na području gdje je bila provedena limitacija trebalo nalaziti više od petnaest vila rustika, što nalazi na terenu uopće ne potvrđuju.

S obzirom na dosadašnju brojnost najrazličitijih rimskodobnih nalaza s područja Kise i Novalje, a sustavnih arheoloških istraživanja dosad još nije bilo, nije li i ovo područje bilo jedna od rimskih prefektura? Ali u sklopu koje kolonije? Kisa se praktično nalazila u sredini između dviju priobalnih kolonija, Pule i Jadera. Ili je kao carski posjed bila pod izravnom upravom Rima?

Otkriće limitacije rimske Kise osnažuje i tumačenje postanka naziva Novalje. Ne raspolažući s ovim najnovijim otkrićem P. Skok odbacuje ranije etimološke pokušaje i postanak imena Novalje dovodi u vezu s latinskom riječi "*novalis (novale)*", -is, f., a koja se, kako to ukazuju mnogi toponimi odnosi na iskrčenu i obradivu zemlju.[30] Današnje Novaljsko polje, između limesa A i B trebalo je samo ograditi jer je bogato plodonosnom oranicom. Područje između limesa B i D bilo je od starine kamenjar. Da bi se i to područje uključilo u limitaciju agera trebalo ga je iskrčiti.

Za razliku od kontinentalnih limitacija rimskih kolonija, kod kojih se je matično naselje *(colonia)* nalazilo unutar limitiranog prostora, kod naših priobalnih kolonija naselje se beziznimno nalazi na periferiji agera. To nije neki tipski specifikum, već stanje iznuđeno geografskim položajem rimskih kolonija na istočnoj obali Jadrana. Sve su one priobalna naselja i poznati lučki gradovi, pa su stoga morali biti na periferiji pripadajuće limitacije. U takav međuodnos, naselje prema limitaciji agera, uklapa se i rimska Kisa. Jedino je slučaj Kise jedinstven po tome što se na periferiji limitiranog agera ne nalazi jedno, već dva naselja, Kisa i Novalja *(Novalis)*, a na razdaljini ne većoj od 3 kilometra. Oba su priobalna i lučka i u odnosu na limitaciju agera nalaze se dijagonalno jedno nasuprot drugome.

Nalaz limitacije rimske Kise nameće još uvijek zagonetan pravno-politički status tog liburnsko-rimskog naselja. Poznato je da je limitacija agera na tlu Italije bila provedena i izvan kolonija, pored naselja koja su imala status *oppida, fora* i municipija. A skoro sva najvažnija ekonomsko-politička središta stare Liburnije nastupom rimske dominacije dobila su status municipija ili kolonija.[31] Na osnovi već dosad poznatog arheološkog inventara, i to bez sustavnih arheoloških istraživanja, u doba Rima Kisa nije mogla biti ni *vicus* niti *pagus*. U nabrajanju otoka sjeverne Liburnije na kojima su se nalazili od ranije poznati centri liburnskih teritorijalnih zajednica (*oppidum*), Plinije spominje i Kisu.[32] Ako se Plinijev podatak čita *"Cissa portu nota"* (po pristaništu poznata Kisa, onda je plinije za uži izbor odabrao svega četiri otoka s gradovima: Osor *(Absortij)*, Rab *(Arva)*, Cres *(Kreksi)* i Kisu (ondašnji naziv grada i otoka). A pridjevak *"portu nota"* Kisa opravdano zaslužuje ne samo po dobro zaštićenim lukama, već i po veoma povoljnom tranzitnom pomorskom položaju.

27. A. ŠONJE 1958: 322.

28. M. SUIĆ. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976: 223.

29. N. A. MAŠKIN 1951: 155.

30. P. SKOK 1950: 68. Osobito je da se u hrvatskom jeziku tek iskrčena i za zemljoradnju priređena zemlja naziva "novina".

31. M. ZANINOVIĆ. Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru. *ARadRaspr*, 8-9/1982: 146.

32. S. ČAČE. Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija. *RadFilZad*, 32 (19)/1993: 13d.

Isto je tako poznato da su krupni zemljišni posjedi bili na neki način izjednačeni s municipijima.[33] Zasad to kod nas dokazuje rimski *Pharos*, današni Starigrad na otoku Hvaru koji nije bio kolonija, a kao municipij također je posjedovao limitaciju agera.[34] Na specijalnoj geografskoj karti provjereno stanje okoliša na području današnjeg Ščitarjeva dokazuje da su pod pravim kutom izlomljene prometnice nastale na ostacima rimske limitacije. A rimska je Andautonija kao zajednica Andautonjana *(res publica Andautoniensium)* također bila municipij.[35]

Rimska je Kisa imala gradski AKVEDUKT[36], gradske BEDEME[37] i gradsku KANALIZACIJU *(cloaca?)*.[38] Novija urbana saznanja ukazuju da je rimska Kisa imala i svoj gradski FORUM.[39] Kao priobalno naselje Kisa je imala izlaz na čak tri obale pa je umjesno tvrditi da je imala i najmanje dva morska PRISTANIŠTA. Jedno je ispod same Kise, gdje se uz obalu i u moru zatekla velika količina najrazličitijih ulomaka tegula, kuhinjske keramike i amfora.[40] Drugo je pristanište zasigurno bilo u dobro zaštićenoj novaljskoj luci, na koju je bio usmjeren i završetak akvedukta Škopalj-Novalja.[41] Novija otkrića ukazuju da uz pristanište u rimskoj Novalji treba očekivati i gradski FORUM, gdje se također slučajno zatekao i forumski ZDENAC.[42] Spomenimo i ne mali broj pisanih kamenih spomenika.[43] Od 48 kamenih natpisa sa sedam zadarskih otoka (Paga, Ugljana, Pašmana, Kornata, Vrgade, Murtera i Dugog otoka) čak 37 natpisa zatečeno je na otoku Pagu (77%). U Novalji 16, u Caskoj 18, dva u Vlašićima i svega jedan natpis u mjestu Pag.[44] Na Dugom otoku i Murteru zatečena su po tri takva spomenika, po dva na Ugljanu i Vrgadi i svega jedan na Kornatu.[45] Ne zaboravimo i mjesni KAMENOLOM u kojem su zatečeni započeti te iznenada prekinuti pa stoga i nedovršeni kamenoklesarski radovi.[46]

Na čitavu otoku Pagu najbrojniji su nalazi STAROKRŠĆANSKIH CRKVICA[47] baš na području Caske i Novalje, a jedino su tu zatečeni i starokršćanski SARKOFAZI.[48] Godine 1974. u Novalji je slučajno otkrivena velika POLUKRUŽNA APSIDA ukrašena starokršćanskim mozaičkim podom.[49] S vanjskim promjerom od 13,05 metara (= 44 rimske stope) to je najveća starokršćanska apsida dosad zatečena na području cjelokupne rimske provincije Dalmacije. Ta apsida nije pripadala samo gradskoj, već ujedno i EPISKOPALNOJ BAZILICI.[50] Uz episkopalnu baziliku također su slučajno otkriveni prelijepi starokršćanski RELIKVIJARI,[51] koji uz nalaz

33. N.A. MAŠKIN 1951: 420.

34. M. SUIĆ. Pravni položaj gradova u Manlijskom zaljevu za rimske vladavine. Diadora, 1/1960: 167. M. ZANINOVIĆ, 1983: 9; J. BINTLIFF - V. GAFFNEY - B. SLAPŠAK. Starigradsko polje, projekt Hvar. *AP*, 1987, (1989): 206.

35. I. DEGMEDŽIĆ. Sadržaj antičkih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici. *Iz starog i novog Zagreba*, 1957: 100.

36. B. ILAKOVAC 1982: 245; B. ILAKOVAC 1992: 11.

37. A. ŠONJE 1958: 311; M. SUIĆ. *Zadar u starom vijeku*. Zadar, 1981: 281.

38. A. ŠONJE 1958: 311.

39. B. ILAKOVAC 1992: 17d.

40. S. GLUŠČEVIĆ. Antička keramika s otoka Paga. *Arheološka istraživanja na otoku Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*. Zagreb, 1989: 73.

41. Za trasu rimskog akvedukta Škopalj-Novalja, usmjerenu na rimsko pristanište u novaljskoj luci, usp. B. ILAKOVAC 1992: sl. 1.

42. B. ILAKOVAC. Javni zdenac (lacus) rimskog akvedukta Škopalj-Novalja na otoku Pagu. *RadZad*, 36/1994: ld.

43. A. KURILIĆ. Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjevjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarskošibenskom otočju. *RadZad*, 36/1994: 191.

44. A. KURILIĆ 1994: 192 d.

45. A. KURILIĆ 1994: 229 d.

46. A. ŠONJE. Kasnoantički spomenici na otoku Pagu. *Peristil*, 24/1981: 19d.

47. A. ŠONJE. Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien). *Akten des VII Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*. Trier, 1965: 697.

48. A. ŠONJE, 1965; 699.

49. B. ILAKOVAC. Apsidni mozaik starokršćanske bazilike u Novalji. Materijali (Beograd), 18/1981: 127. Isti je članak ponovljen u: *Novalja grad*. Novalja, 1997: 69 d.

50. B. ILAKOVAC 1981:134.

51. B. ILAKOVAC. Unbekannte Funde aus Novalja (Yugoslawien). *Atti del IX Congresse internazionale di Archeologia Cristiana (Roma 21-28 septemb. 1975)*. Roma, 1978: 333; B. ILAKOVAC. Ranokršćanski relikvijari Kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu. *VAMZ*, 3. s. 26-27/1993-94: 47d. isti je članak ponovljen u: *Novalja grad*. Novalja, 1997: 39 d.

episkopalne bazilike osnažuju moju tvrdnju objavljenu još 1974. godine, da je i otok Pag, ondašnja Kisa, također bio biskupska dijeceza kao što su to bili susjedni otoci Cres, Krk i Rab.[52]

Neovisno o koncilnim spisima sinode održane godine 579. u Gradu, gdje stoji ..*"Vindemius episcopus sanctae ecclesiae Cessensis"*,[53] ranokršćanski nalazi u Novalji, koji primjera radi nadilaze značenje ranokršćanskih nalaza u Jaderu, svojom su raznolikošću i brojnošću dovoljna arheološka osnova za argumentiranu tvrdnju da je i stara Kisa bila biskupsko sjedište.[54] Stoga i dalje tvrdim, sve dok se na zadovoljavajući način ne riješi da li su postojale dvije ili samo jedna Kisa, biskupa Vindemija treba do daljnjega smatrati biskupom paške Kise.[55]

Ako povijesno utvrđenoj činjenici, da su baš na području municipija i kolonija bile osnovane i prve starokršćanske biskupije, uz gore navedene i tako brojne arheološke nalaze, dodamo i tek otkrivenu limitaciju Kise, umjesno je pitati se, nije li u trajanju od nekih 500 godina rimske vlasti na ovim prostorima i rimska Kisa imala moguće svojevremeno status municipija? Arheološkim nalazima nedostaje još samo povijesna "potvrda", kao u slućaju Pharosa i Andautonije, da bi se ova teza i povijesno potvrdila.[56]

Popis priloga:

Slika 1 Geografska karta SENJ-3

Slika 2 Limitacija agera rimske Kise

Slika 3 Geografska karta RAB-4

Figure Captions

Figure 1. Map SENJ-3

Figure 2. Boundaries of the *ager* of Roman *Cissa*

Figure 3. Map - RAB-4

SUMMARY

LAND DIVISION OF THE ROMAN AGER OF CISSA ON THE ISLAND OF PAG

Remains of Roman economic activity in the northern part of the island of Pag were analysed on the basis of geographical maps alone, without air or satellite picture. Limes 1-6 are particularly noticeable and the perpendicular limes A-D which mark the boundaries of the basic agrarian century unit subdivided into smaller *intercessivae* and on the edges open *subcessivae* plots (Fig. 1-3). The area between limes is not always 710.4 m but in many places follows the configuration of the land. If we include the open and periferal centuries *(subcessivae)* within the boundaries there would be about 23 centuries (1,188 ha).

Of the lines of access within the *ager*, that which is marked limes A once connected *Cissa*, today Caska with Stara Novalja and the parallel one marked limes D from which the road towards Lun continues, are till today in use and south-west towards Kolan and Pag (Fig.1-3).

52. B. ILAKOVAC. Čuda antičke Novalje. *Vjesnik* (Zagreb), br. 9632, 9. ožujka 1974: 8. Isti je članak pretiskan u: *Glas Novalje* (Rijeka), 1/197: 16.

53. A. ŠONJE. L'ubicazione della sede del vescovo di Cissa. *Vindemio, AttiRov*, 11/1981: 87d.

54. B. ILAKOVAC 1981: 134.

55. M: SUIĆ. Pullaria-baphium Cissense-episcopus cassensis. *ARadRaspr*, 10/1987: 185; S.J. ŠKUNCA. Problem Cisse i njezine biskupije. *CCP*, 27/1991: 1; M. SUIĆ, Episcopus cessensis iterum. *CCP*, 30/1992: 11.

56. Na ovu temu održao sam predavanje na znanstvenom skupu "Pag u prošlosti i sadašnjosti", 22. listopada 1993. u Novalji.

From Pliny we know that *Cissa*, one of the Liburnian communes, from the beginning of the Empire was an *oppidum* and not a *vicus* or *pagus*. But besides discovering the boundaries of Roman *Cissa* we also now know for the first time the boundaries of a Liburnian commune which until now we could only partly reconstruct for some communes on the basis of dislocated boundary stones in the Roman province of Dalmatia.

The eastern boundary can be recognized in the Kumina wall which is parallel with the boundary and about two centuries away from limes 6 (Fig. 1 and 2). The continuation of this boundary is on the other side of Pag Bay on the Stražica-Kaštel line. We suppose that some borders between Novalja and Stara Novalja and between Novalja and Lun are post-Roman. Fixing the boundaries allows us to recognize the shape and size of the territory of the Roman commune of *Cissa.*

We can suppose that on this area there was intensive cultivation of vineyards and that in the region between Novalja and Lun olives were grown where still today coppices can be found of ancient olives gone wild. The rest of the area (*ager extra clusus*) was covered by woods and pastures for raising livestock. Which is suggested by the large enclosed spaces on Fig. 2 marked by the letters R, S and T. We must not forget that fishing, shipbuilding and maritime activities were also important.

Besides the fact that the above extends our knowledge of an extra-colonial *ager* it shows the specific nature of *Cissa* in which we find not one but two urbanized settlements - *Cissa* itself and Novalja. The boundaries of Roman *Cissa* confirm the existence of the name Novalija from the Latin *novalis* in its meaning of land cleared for cultivation.

Roman *Cissa* town walls, aqueduct, a forum, sewage system, and its own landing stage. And less than 3 kilometres away was Novalja with its own aqueduct leading across the town forum to the landing stage. Like *Salona,* Novalja was most prosperous in the late Roman period. It has the remains of an Early Christian chapel and a sarcophagus, and in the town itself was a episcopal basilica with the largest apse of any in the Roman province of Dalmatia. If to this we add the accidental discovery of a very beautiful Early Christian reliquary we may, from the archeological aspect, suppose that Cissa in the post-Pliny period may have reached the rank of a municipality.

Rukopis primljen 20.XII.1997.
Rukopis prihvaćen 31.I.1998.